

فصلنامه مطالعات کاربردی در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی
سال هفتم، شماره ۳ (پیاپی: ۳۰)، پاییز ۱۴۰۳

رهیافت اثبات‌گرایی مذهبی در نظام فکری موسس حزب نهضت آزادی ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۵

کد مقاله: 44764

رضا پریزاد^۱، محمد عباسی‌فرد^۲

چکیده

برش‌های ایجاد شده بر اساس نظریه‌های جامعه‌شناختی یکی از روش‌های تحلیل و شناخت زوایای پدیده‌ها می‌باشد. لذا شناخت فرآیند شکل‌گیری و ایجاد رهیافت اثبات‌گرایی مذهبی در نظام فکری بنیانگذار نهضت آزادی در این چارچوب نظری قابل تحلیل است. مهندس بازرگان از فعالان فکری-سیاسی ایران در دهه‌های قبل از انقلاب اسلامی، خصوصاً دهه آغازین انقلاب اسلامی است. وی در برخی از آثار خود تلاش دارد برخی از آموزه‌های مذهبی را به صورت اثبات‌گرایی منطقی تبیین نماید. این روش تبیین در او وابسته به نظام مفهومی و تجربه زیستی وی است. بنیان‌گذار نهضت آزادی در ساختار خانوادگی علمی و روشنفکری مذهبی پرورش یافت، در مدرسه جدیدالتأسیس از نوع اروپایی با علوم طبیعی و ریاضی آشنا شد. به فرانسه برای تحصیل در رشته ترمودینامیک که شاخه‌ای از علم فیزیک و مسائل شیمی و مهندسی در آن مطالعه می‌شود به تحصیل ادامه داد. در فضای سیاسی دموکراسی فرانسه هفت سال زندگی کرد و با علاقه پی‌گیر اتفاقات سیاسی آن کشور بود. مقالات و کتب مختلفی در راستای دفاع از اسلام بر اساس دیدگاه‌های علمی و منطقی نگاشت و پس از بازگشت از اروپا در بسیاری از محافل سیاسی مذهبی مشارکت داشت و در سال ۱۳۴۰ نهضت آزادی را تشکیل داد. اعتقاد به عقلانی و واقعی بودن دین اسلام داشت و به رهیافت اثبات‌گرایی منطقی در دین توجه داشت و در برخی از تحلیل‌ها و علت‌یابی‌های مسائل و پدیده‌ها از آن استفاده می‌کرد.

واژگان کلیدی: اثبات‌گرایی، مفهوم‌شناسی، پیشینه، تطبیق‌گرایی و نهضت آزادی

۱- استادیار و عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

۲- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

۱- مقدمه

نسل جدید روشنفکر که بعدها از آنها به عنوان "روشنفکران دینی" نام برده شد در فضای اجتماعی دهه‌ی ۲۰ از دانشگاه تهران و از میان استادان و دانشجویان ظهور نمودند (هزاوه‌ئی، باوریان، ۱۳۹۷). نسلی که علاوه بر تجددخواهی و ملی‌گرایی از ویژگی برجسته‌ی مذهبی با تفسیرهای نوگرایانه نیز برخوردار بودند (بروجردی، ۱۳۷۸). پیشینه: در خصوص رهیافت اثبات‌گرایی مذهبی در نظام فکری بنیانگذار نهضت آزادی مقاله‌های مشابه‌ای تدوین شده؛ مقاله "تجزیه و تحلیل گفتمان علم‌گرایانه مهدی بازرگان" با نگاهی موشکافانه آراء و اندیشه‌های منظومه فکری مهدی بازرگان را مورد واکاوی و مذاقه قرار داده. زندگی بازرگان را دارای دو مرحله می‌داند مرحله اول تفکر حداکثری از دین را مطمح نظر خویش قرار می‌دهد و این نظر را به کرسی می‌نشاند که آموزه‌های اسلام ناظر به تمامی ساحات و شؤون زندگی است. از منظر این نواندیش دینی، هم ساحت نظر و هم ساحت عمل و هم چگونگی سیاست‌ورزی و مدیریت کلان و حتی علم تجربی نیز از دین قابل استخراج است. بازرگان در این دوره، گرایشی علمی-اجتماعی با به تعبیری برون‌گرا و سیاسی به دین دارد و وجهه همت خویش را در همنشینی و آشتی دادن علم و دین قرار می‌دهد (هرسیج، روحانی، ۱۳۹۱)

مقاله "حال باید پرسید مرحوم بازرگان به کدام یک از این سه معنا پوزیتیویست" بود؟ معتقد است که تنها تک بعدی به نظرات بازرگان نباید نگاه کرد و این رهیافت اثبات‌گرایی در اندیشه مرتضی مطهری نیز است و نباید مطهری را نیز محدود به اثبات‌گرایی کرد و به این نکته توجه می‌دهد که به اعتقاد کوهن در دوران علم‌نرمال، دانشمندان چون دیگر ارباب حرف و صنایع، به کار خود مشغولند و در پارادایم حاکم دوران، به کشف قوانین و تفسیر مشاهدات می‌پردازند و همان‌ها را که یافته‌اند به دیگران آموزش می‌دهند و سنت علمی را تداوم می‌بخشند تا وقتی که «آنومالی‌ها» فزونی گیرد و بحران پدید آید و انقلابی شود و الگویی به جای الگویی دیگر بنشیند (سایت تکنولوژی، ۱۳۹۲).

در مقاله ای تحت عنوان "بازخوانی رویکرد پوزیتیویستی در اندیشه سیاسی مهندس بازرگان" معتقد است مهندس بازرگان برای دفاع از اسلام در برابر اندیشه‌های غربی تلاش نمود تا اسلام را مطابق با علوم جدید نشان داده و عدم تضاد و تناقض بین آن دو را آشکار سازد و به مردم و به ویژه جامعه روشنفکری آن روزگار که تحت تأثیر ایده‌های مارکسیستی بودند و دین را غیرعلمی و یا افیون توده‌ها می‌دانستند، روشن کند که دین اسلام با دین مسیحیت متفاوت بوده و مبتنی بر عقل و علم است، به گونه‌ای که می‌تواند پاسخگوی نیازهای بشر امروز باشد. این تصور باعث شد که مهندس بازرگان به مخالفان تفکر خود ایراد گرفته و روش اثبات خدا نزد آنها را اشتباه و خطا دانسته و چنین بیان دارد که "آنهاهی که اثبات وجود خدا و نشانه‌های حقانیت پیغمبر و دین را پیوسته در استثناءها و خلاف عادت‌ها جستجو می‌نمایند برای بیان مسائل دین و توضیح احکام آن محسوسات عالم و قوانین واقعی را که در طبیعت حکمفرما می‌باشد و باید از طریق صحیح درک شود کنار گذارده متوسل به متغیرهایی عجیب و غریب یا علوم خرافاتی مرموز می‌شوند و بر سبیل بت‌پرستان از روی احساسات بشری شمایل خدا تصویر می‌نمایند" (جمال‌زاده؛ چیت فروش ۱۳۹۱).

یافته‌های مقاله "تجزیه و تحلیل گفتمان علم‌گرایانه مهندس بازرگان" نشان می‌دهد نحله نواندیشی دینی با رویکرد علم‌گرایانه به پیش قراولی مهدی بازرگان به دلیل صیغه برون دینی و تأکید مفرط بر بهره‌گیری از آموزه‌های پوزیتیویستی و کارکردگرایانه مقومات اصیل درون دینی را به محاق می‌برد و در نهایت در وادی سکولاریزم و تلقی حداقلی از دین در می‌گلتد (هرسیج؛ روحانی، ۱۳۹۱).

دغدغه و تلاش بازرگان برای ارایه تفسیری نو از دین مبتنی بر مقتضیات زمان را می‌توان ارج نهاد ولیکن دین‌شناسی ارایه شده از جانب وی، سطحی تر از آن است که امروزه قابل دفاع باشد، روزگاری که نگاه پوزیتیویستی مدت‌هاست در خود غرب نیز مطرود شده است و همین رویکرد پوزیتیویستی و غرب باوری وی بود که در عرصه سیاسی نیز به گسست وی از نهضت امام (ره) و قرائت سکولاریستی از سیاست و دین انجامید. (سعیدی، ۱۳۹۵)

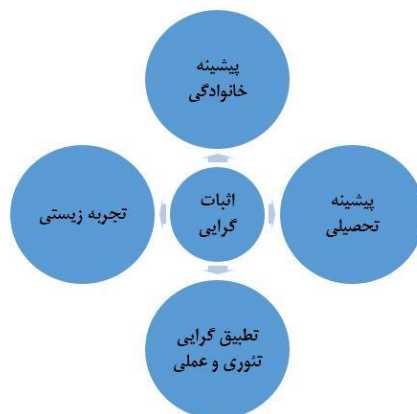
در مقاله "رابطه علم و دین در آرای مرتضی مطهری و مهدی بازرگان" مرتضی مطهری و مهدی بازرگان، به عنوان دو اندیشمند مسلمان با دو رویکرد متفاوت، در نشان دادن عدم تعارض میان علم و دین اهتمام داشته‌اند. مطهری با تحلیل پیشفرض‌های فلسفی، در پی حل تعارضات ادعا شده میان علم و دین است. او دین را مؤید علم دانسته و انسان را نیازمند هر دو می‌داند. بازرگان با استفاده از یافته‌های علوم تجربی، سعی در توجیه علمی آموزه‌های دینی داشته و می‌کوشد آن‌ها را مطابق دستاوردهای علمی نشان دهد. به باور او علم و دین دارای دستاوردهای مشابه‌اند (زاهدی، ثمره هاشمی، ۱۳۹۲).

۲- مفهوم شناسی

پوزیتیویسم اصطلاحی فلسفی است که بر اساس آن، تنها روش معتبر تحقیق و شناخت، روش علمی تجربی دانسته می‌شود. روشی که بر پایه تجربه است. اولین بار در تاریخ علوم، این اصطلاح را آگوست کنت فیلسوف و جامعه‌شناسی فرانسوی به کار برد.

آگوست کنت برای فکر بشر ۳ مرحله قابل بود: نخست: مرحله الهی و دینی که علل پیدایش و وقوع حوادث به علل ماورایی و الهی نسبت داده می‌شود؛ دوم: مرحله فلسفی که علت حوادث را در جوهر نامرئی و طبیعت اشیاء مثل نیروهای مشاهده‌ناپذیر مادی ذرات نادیدنی نهفته می‌دانست؛ سوم: مرحله علمی که به جای جستجو از چرایی پدیده‌ها به چگونگی پیدایش پدیده‌ها و روابط آنها با یکدیگر می‌پردازد؛ مرحله سوم را همان مرحله اثباتی و تحقیقی می‌دانست. از نظر کنت، می‌توان از علوم طبیعی الگوهای نظری و روش‌های مطالعه را فرا گرفته و در علوم اجتماعی به کار بست. بدین معنا که روش تحقیق و رویکرد به مسایل علوم اجتماعی متفاوت از علوم طبیعی و ریاضی نیست و در علوم اجتماعی هم به مثابه علوم طبیعی باید از کشف و شهود و قضاوت‌های ارزشی و هنجاری پرهیز کرد. آگوست کنت واضح عبارت جامعه‌شناسی و بنیانگذار جامعه‌شناسی نوین مراحل تحول ذهنی نوع بشر را با یک نوع سازمان اجتماعی و سلطه سیاسی خاص آن مرحله مرتبط ساخته بود. مرحله ربانی تحت سلطه کاهنان است و مردان نظامی در آن فرمانروایی می‌کنند. مرحله مابعدالطبیعی به قرون وسطی و عصر رنسانس راجع است، تحت تسلط مردان کلیسا و حقوقدانان می‌باشد (سایت، پژوه، ۱۴۰۳). مرحله اثباتی که تازه آغاز شده، تحت تسلط مدیران صنعتی و هدایت اخلاقی دانشمندان خواهد بود (ویکی‌پدیا، ۱۴۰۳). امیل دورکیم «جامعه‌شناس پوزیتیویستی است. دیدگاه‌های اخلاقی او مبتنی بر مبنای اصالت جامعه‌ای وی می‌باشد. او معتقد است اصالت با جامعه است نه فرد بر همین اساس ارزش‌های اخلاقی نیز منشا اجتماعی دارند. همچنین بر آن است حق هرگونه قانونگذاری از جمله قانون گذاری اخلاقی با جامعه است (ویکی‌پدیا، ۱۴۰۳).

نظام معنایی بنیانگذار نهضت آزادی نیز بر اساس پیشینه خانوادگی که توجه به ارتباط با عالمان آن دوران که بخش عمده‌ای حوزوی بودند و نیز با حضور در مدرسه جدیدالتأسیس از نوع اروپایی آن سپس ادامه تحصیل در رشته ترمودینامیک در خارج از کشور و حضور در فرانسه که مهد تفکر اثباتگرایی در آن دوران بود و تجربه زیستی و تطبیق‌گرایی نظام معنایی با ساختارهای موجود در کشورهای اروپایی بخش از شاکله ذهنی بازرگان در برهه‌های متفاوت شد که نشانه گذاربه‌های اثبات‌گرایانه از خود انعکاس می‌دهد.

نمودار ۱- مؤلفه‌های رهیافت اثبات‌گرایی

۱-۲- پیشینه خانوادگی

بازرگان بنیان‌گذار نهضت آزادی در سال ۱۲۸۶ (ه.ش) در یک خانواده مذهبی به دنیا آمد و پرورش یافت. پدرش از تجار معروف و از روشنفکران زمان خود بود. در دورانی که در ایران بخصوص در مسائل دینی بحث علمی و منطقی و احتجاج با سایر ادیان مقبول و مرسوم نبود پدر بازرگان جلسات بحث و گفتگو عقلانی و منطقی میان معتقدان مذاهب مختلف از جمله مسیحیان منعقد ساخت (سروش، ۱۳۷۳). با دعوت علمای آن زمان، بخصوص پدر آقای طالقانی جلسات مذهبی و تبلیغی در خانه‌اشان تشکیل می‌داد. به پیشنهاد مرحوم آقای حاج سید ابوالحسن طالقانی پدر آقای طالقانی یک مجلس منظم دینی و جوابگویی به مخالفین اسلام تشکیل داده بود و افراد زیادی از مبلغین و یا معتقدین اهل ادیان در جلسات به بحث می‌پرداختند. به طوری که برخی به دین اسلام مشرف می‌شدند. این مجمع مجله‌ای به نام بلاغ منتشر می‌کرد. پدرش او را در مدرسه جدیدالتأسیس از نوع اروپایی آن در نزد ابوالحسن فروغی فرستاد تا با علوم طبیعی و ریاضی آشنا شود، فروغی او را با تعلیمات و علوم که در غرب تدریس می‌شد آشنا کرد. فروغی معتقد بود که پاریس «خلاصه جهان است». بازرگان نقل می‌کند که میرزا ابوالحسن خان فروغی استاد، ادبیات تاریخ و فلسفه که در مدیریت دارالمعلمین مرکزی پایه‌گذار تفسیر قرآن و نویسنده مبتکر به سبک علمی و جدید در مدارس بود و من بهره فراوان از شاگردی او بردم (توسلی، ۱۳۷۳).

۲-۲-تحصیلی در غرب

بازرگان بعد از اتمام درس در ایران برای تکمیل آن به فرانسه سفر کرد و در رشته ترمودینامیک که شاخه ای از علم فیزیک است، و مسائل شیمی و مهندسی در آن مطالعه می شود به تحصیل ادامه داد. در طول هفت سال اقامتش در آنجا علاوه بر یادگیری علوم جدید و پیگیری رشته تخصصی اش، با افکار سیاسی احزاب فرانسه و چگونگی تشکیلات آنها آشنا شد در جلسات عمومی احزاب جمهوریخواه و کاتولیک شرکت می کرد، در بعضی از روزنامه ها مشترک می شود و روزنامه های جناح های مخالف یکدیگر را می خواند و سخت علاقه نشان می داد. با انجمن کاتولیک در فرانسه همکاری داشت بازرگان در زندگی دانشگاهی جا افتاده و به راه و رسم فرانسویها خو گرفته بود تأثیر فعالیت کاتولیکها در دانشگاهها و شهرها به حدی بود که بیراهه نرفته ایم اگر بگوییم بازرگان سالها بعد از الهام از این جریان اقدام به تأسیس حمایت از انجمن اسلامی، کرد همکاری با انجمنهای کاتولیک در فرانسه برای بازرگان از چند جهت مهم بود اولاً؛ وجود اندیشه مذهب در اروپا کمک کرد بازرگان پیگیر افکار مذهبی خود شود استدلال بازرگان این بود که اگر یک جامعه متجدد اروپایی به خدا اعتقاد دارند دیگر نیازی نیست که مردم یک جامعه سنتی دین خود را از دست بدهند یعنی اینکه ریشه عقب ماندگی اجتماعی؛ خدا پرسانی نیست ثانیاً وجود گروههای فعال مذهبی در فرانسه برگ برنده ای برای بازرگان شد در برابر ایرانیان غیر مذهبی که احتمالاً از بازرگان به خاطر افکار دینیش انتقاد میکردند. ثالثاً تعریف و تفسیر محافل کاتولیک فرانسوی از مذهب موضع ضد سنتی و ضد قشری بازرگان را بیش از پیش تقویت کرد رابعاً؛ بازرگان در چارچوب مناسبی پیدا کرد که در آن پیشرفت اروپا را حداقل برای خودش توجیه کند. بر این باور شد که فرانسویها به خاطر این که مذهب را به عنوان یک عنصر اساسی تمدن پذیرفته اند میتوانند از محاسن، اخلاقی، همکاری، قدرت حقیقت، گویی فداکاری کار برنامه ریزی و آزادی عقیده و تجمع بهره مند شوند گزارش شده است که به انجام فرایض مذهبی پایبند، ماند حتی اگر موجب شرمندگی برخی از هم شاگردیهایش میشد. برزین، ۱۳۷۴، ص (۲۴)، در همین سالها سیاست نظرش را جلب کرد رقبای سرسخت کاتولیکها یعنی جمهوریخواهان بیش از هر کس بر او اثر گذاشتند. بازرگان در اکثر اجتماعات سیاسی دانشگاه از جمله انجمنهای سوسیالیست و سلطنت طلب و بخصوص جمهوریخواهان شرکت می کرد. روزنامه هایشان را که مهمترین منبع اطلاعات سیاسی محسوب می شدند به دقت می خواند مشترک روزنامه اومانیته ارگان حزب کمونیست فرانسه، لاپا بولار ارگان حزب سوسیالیست و اکسیون فرانسز ارگان سلطنت طلبان بود در اجتماعات انتخاباتی هم شرکت می کرد به سخنرانی کاندیداها علاقمند بود به جمهوریخواهان توجه بیشتری داشت مانند جوانان جمهوریخواه لباس می پوشید در همین ایام با تبلیغات کمونیستی آشنا شد و جنبه ضد دینی آن را مایه آزرده گی یافت و نوعی احساس ضد کمونیستی در دلش جای گرفت (برزین، ۱۳۷۴).

ره آورد سفر غرب در طی زندگی در فرانسه حس وطن پرستی و عشق به میهن در او زنده شد. وقتی در لیسه کلمانسو مشغول تحصیل می شود می فهمد که کلمانسو شاگرد سابق همین لیسه (مدرسه) و نماینده رادیکال سوسیالیست خیلی تندروی پارلمان فرانسه بوده است که در سالهای آخر جنگ گذشته جنگ جهانی اول وزیر جنگ، فرانسه که نخست وزیر نیز شد اراده و مقاومت شدید او سبب پایداری و بالاخره پیروزی فرانسه گردید. این دومین اثر روحی عمیق و توشه سفری بود که بر طبق نصایح اوامر سفارتی در ایران وارد خورجین ارمغان روز مراجعت کردم اثر یا ارمغان اول مشاهده آن جمع مردم متمدن و مؤدب در کلیسا بود (بازرگان، ۱۳۵۰). یادم هست در کلیسای نوتردام پاریس Notre-Dame یا انوالید Invalides مردم زیادی را دیدم که با سر و وضع شیک و خیلی فرنگی پشت صندلی های مخصوص زانو زده و در حال سکوت یا ذکر رکوع و سجود بودند. یکی از همسفرها زمزمه ای کرده گفت: «عجب این فرنگی ها هم نماز می خوانند آنهم با خضوع» (بازرگان، ۱۳۵۰). نظم و دقتی که در غرب می دیدیم ما را به تعجب واداشته بود باور کنید این سفت کاریها و آن قر و اطوارها خیلی به نظرم مسخره و بی خاصیت آمد فکر می کردم حقیقتاً این فرنگی ها یا بیکارند یا پول زیاد دارند، اما به زودی فهمیدم فرق آنها با ما این است که هر کاری را جدی می گیرند و با دقت و مطالعه و نقشه و بصورت قطعی می سازند به صورتی می سازند که مطمئن و مداوم باشد این سومین ره توشه بود. چهارمین خصلتی که بازرگان از فرانسویها اقتباس کرد همکاری مردم بود. کمک به آسایشگاه معلولین بوسیله تمبرهایی که دولت فرانسه آنها را چاپ کرده بود تا هر کس بخواهد بخرد و عواید آن را در اختیار آسایشگاه معلولین بگذارند نکته دیگر امانت داری و درستی پنجمین ره آورد فرانسویان. بود ششمین تأثیر را عدم حسادت در بین فرانسویان بر می شمارد و آنها را مردمی معتدل و در حد اعتدال می داند که نه فرشته اند و نه دیو (بازرگان، ۱۳۵۰).

۲-۳-تجربه زیستی

بازرگان پس از بازگشت به ایران یک سال به خدمت سربازی رفت و سپس در سال ۱۳۱۵ هـ. ش با سمت دانشیاری در دانشکده فنی دانشگاه تهران کار تدریس و تربیت مهندسی جوان ایرانی را آغاز کرد. او دو بار هم به ریاست دانشکده فنی انتخاب شد (کیان ش ۲۳ ص ۳). البته برای بازرگان کار در دستگاه دولت به معنای تسلیم بلاشرط و یا دنباله روی کورکورانه از حکومت نبود، به اضافه معتقد بود درک رهبران مملکت از مسئله ترقی و تمدن اروپا سطحی است در چشم دنیا دیده اش بسیاری از تغییرات

و تحولات دوره رضاشاه قابل توجه نمی‌آمد اصلاحات و تجدید دوره رضاشاه در نظرش کاذب بود کذب می‌خواست در پس آن خود را پنهان کند. می‌دیدیم که اصلاحات و اقدامات کمتر از حدود سفیدکاری دیوارها و مغازها و تغییر لباس مردها و روپوش زنها تجاوز می‌کند. آنچه هست ظواهر خیلی سطحی امور و تقلیدهای بسیار کودکانه فرنگ است، ندرتاً توجه به عمق و اساس است (برزین، ۱۳۷۴، ص ۴۰) در این دوره مسئله عمده ای که اندیشه بازرگان را به خود جلب کرده بود خدمت به جامعه و پیش‌برد و توسعه آن بود. خود در این باره چنین می‌گوید «فوق العاده در آتش حسرت خدمت به مملکت و کسب معاش می‌سوختم سرشار از فعالیت بودم در شرکت ساختمانی که از طرف وزیر دارایی داور تأسیس شده بود استخدام گردیدم در دانشکده فنی عهده دارد درس ترمودینامیک شدم. ولی این مقدار کفاف عطش و علاقه ام را نداده با عده‌ای از رفقای فرنگ برگشته و نظام کرده خدمت سربازی یک شرکت هفت نفری همه فن حریف به نام «اما» اتحاد مهندسين ایران با مبلغ هنگفت هفت هزار تومان تأسیس کردیم (بازرگان، ۱۳۵۰). در این دوره ۱۵ مقاله جزوه و کتاب منتشر کرد در سال ۱۳۱۹ از طریق مجله دانش آموز که ارگان جمعیت کانون «اسلام» بود با آیت الله طالقانی آشنا شد که اینجا شروع رابطه اش با آیت الله طالقانی بود (برزین، ۱۳۷۴).

ورود به فعالیتهای سیاسی، در دوره ۱۳۳۲ - ۱۳۲۰ بازرگان به فعالیتهای اجتماعی و سیاسی روی آورد در چند گروه و سازمان از جمله کانون اسلام انجمن اسلامی دانشجویان اتحادیه مهندسين حزب ایران و جبهه ملی فعال شد، البته بازرگان همیشه از اعضای فعال کانون به شمار می‌رفت از زمان عضویت تماماً جزء هیئت مرکزی کانون بود و یکی دو بار نیز به عنوان رئیس کانون انتخاب شد و چندین مقاله علمی تخصصی در آن به چاپ رساند (برزین، ۱۳۷۴).

مبارزه با حزب توده؛ وظیفه دینی و ملی ما بدون آنکه دستور یا دستمزدی از جایی بگیریم و بدون آنکه دولت ایران و دولتهای غربی ضد شوروی اصلاً اطلاع و اعتنای به آن حرکت ضعیف اولیه داشته باشند ایجاب - میکرد که با این مکتب مبارزه نمایم... یک سری از سخنرانیها و انتشارات اینجانب در انجمن اسلامی دانشجویان از سالهای ۱۳۲۲ به بعد مستقیماً متوجه و معترض افکار مادی و اشتراکی بود. از جمله آنچه بعداً تحت عنوان «اسلام یا کمونیسم چاپ و منتشر شد (بازرگان، ۱۳۵۰).

نهضت آزادی: با باز شدن جو سیاسی در اوائل دهه ۱۳۴۰ گروهی از میلیون از جمله بازرگان مبادرت به تشکیل جبهه ملی دوم کردند. اما اختلاف میانشان زیاد بود نتوانستند کار قابل توجهی پیش ببرند. رهبری جبهه ملی دوم به دست جناح محافظه کارتر بود و اعضای سازمانی را تدریجاً از جمله فعالین نهضت ملی تشکیل می‌دادند. از میان همین گروه بود که بازرگان و همقطاران با استفاده از تجربه فعالیت در نهضت مقاومت ملی تصمیم گرفتند گروه سیاسی دیگری به راه اندازند اینجا هم بازرگان ابتکار عمل را به دست گرفت، با کمک تتی چند از همکاران نزدیک نهضت آزادی ایران را بنیان گذاشت (برزین، ۱۳۷۴).

۲-۴- تطبیق گرایي تجربي و ذهني

آنچه در غرب چیرگی داشت علم بود و بازرگان نیز در یکی از شعبات آن ترمودینامیک مشغول آموختن بود در همین زمان این ذهنیت برایش ایجاد شد که بعضی مسائل مذهب و دینی را از طریق علمی اثبات کند. سابقه ذهنی اثبات مسائل دینی از طریق علوم طبیعی به دوران قبل از سفر به فرانسه بر می‌گردد یعنی زمانی که در نزد فروغی درس می‌خواند در همین زمینه کتاب مطهرات در اسلام را به رشته تحریر درآورد. بعد از بازگشت از فرانسه به منظور اجرای عملی ره آورد سفرش دست به فعالیت در مؤسسات تخصصی و دانشگاهی زد و کانون مهندسين را تشکیل داد بعد از تحولات شهریور ۲۰ و سقوط رضاشاه به فعالیت در کانون اسلام که طالقانی مؤسس آن بود مشغول شد ولی این کانون نیز در سال ۱۳۲۲ عملاً برچیده شد (برزین، ۱۳۷۴).

در بدو ورود به غرب در آن زمان بسیاری را مجذوب غرب و حیرت زده کرد و نسبت به کشور و مملکت خود که این چنین عقب افتاده بود دل زده کرد و فقط افراد معدودی را نمی‌توانست مجذوب خود کند ولی به هر حال تأثیر ناخودآگاه خودش را می‌گذاشت و به هر صورت تحت تبلیغات و عوامل دیگر نمی‌توانست بی تأثیر باشد. آنچه مناظر و عجایب زیاد که در مدت سه روز یک مرتبه از چشم و مغز ما می‌گذشت نمی‌توانست هضم و جزم شود و اثر صحیحی بنماید (بازرگان ۱۳۵۰) با این وجود بازرگان از اسلام دست نکشید و مانند بسیاری از همقطاران که اسلام را رها کرده و مجذوب فرهنگ غرب شده بودند نشد. به طوری که طی یک سخنرانی برای ایرانیان مقیم پاریس تحت عنوان مقلد نباشیم به انتقاد از خودباختگی و خودبیگانگی برخی ایرانیان در برابر فرهنگ اروپا دست زد (بازرگان، ۱۳۵۰). بازرگان در جای دیگری در مدافعات می‌گوید ریشه دشمنی‌ها و نادرستیها و خرابی‌های ملت خودمان را در نافرمانی از احکام و اصول اسلام دیده بودم و آنچه در مطالعات و مشاهدات خود در اروپا به مکاتب فلسفی اجتماعی و معالم اخلاقی و مزایای انسانی برخوردیم بودیم میدیدم بهتر و بالاخره از آن در تعلیمات اسلام و در آیات قرآن، هست زندگی در اروپا آن عده معدود ما را به درک و قبول «الاسلام یعلو و لا یعلی علیه خیلی نزدیک کرده بود» (بازرگان، ۱۳۵۰) تردیدی نیست که تحصیل کار و زندگی در فرانسه تأثیر عمیقی بر اندیشه دانشجوی جوان گذاشت بسیاری از افکار مذهبی اجتماعی و سیاسی اش ریشه در این دوران دارد زیرا ایامی که بازرگان در فرانسه بود، مقارن بود با آخرین سالهای جمهوری سوم ۱۹۳۹ - ۱۸۷۱ میلادی

(توسلی، ۱۳۷۳). در آن زمان کاتولیکها پرچمدار محافظه کاری بودند و جمهوری خواهان خود را نماینده جناح میانه رو چپ می دانستند. هر دو گروه به درجاتی برفکر اجتماعی و سیاسی بازرگان تأثیر گذاشتند (برزین، ۱۳۷۴).

وی در سال ۱۳۲۱ مقاله ای به نام مذهب در اروپا در مجله به چاپ رسانید در این مقاله بازرگان معتقد است در اروپا مذهب ایده آل وجود دارد همانطور که در شرح حال و افکار دوران تحصیل در اروپا عرض کردم، بنده در حاشیه وظایف تحصیلی و تخصصی مهمترین مأموریت و رسالت برای هموطنانم فهماندن این مطلب بود که اروپای متمدن مترقی و واقعی اروپای سینما و رمان نیست اروپا با شاپو و کراوات مردها و زلف و ماتیک خانمها اروپا نشده است اروپا معنویت و مذهب ایده آل دارد فعالیت و فداکاری دارد تقوی و - روح اجتماعی دارد بنابراین اولین ارمغانی که هفت سال بعد از مراجعت به کشور، تحویل هموطنان و مخصوصاً جوانان دادم مقاله مذهب در اروپا بود. (بازرگان، ۱۳۵۰، ص ۷۳) ایشان در این مقاله علاوه بر اینکه روح پیشرفت اروپاییان را در تقوی و فعالیت می‌داند، پیشرفت اروپا را ثمره کار چنین مردان و زنانی می‌داند و می‌خواهد به حکومت وقت و روشنفکر مآبان سطحی نگر و ضد مذهب تعنه بزند و بگوید که مذهب است که باعث پیشرفت شده و تعالیم مذهبی از قبیل درستی، فعالیت سازنده، فداکاری عدالت‌دوستکاری است که جامعه را به سوی تعالی و ترقی سوق می‌دهد و نیز طعنه ای به طرفداران اندیشه و دین افیون جامعه است (کمونیستها) بزند (بازرگان، ۱۳۵۰).

بازرگان هفت سال در فرنگ تحصیل علم و تجربه می‌کند. حاصل این تجربه و برخورد با غرب، طرح این پرسش است که چرا ما عقب مانده‌ایم؟ چرا کشورهای اروپایی به این مرحله از رشد و پیشرفت دست یافته‌اند، اما ما نتوانسته‌ایم؟ این پرسشی عمومی برای بسیاری کسان بود که به غرب رفته و آنجا را تجربه کرده بودند و دغدغه‌ی رشد و پیشرفت ایران داشتند. بخشی از تحصیل کردگان ما به این نتیجه رسیده بودند که با اندیشه و ایدئولوژی چپ (مارکسیسم) باید به حل مسائل و مشکلات موجود در ایران بپردازند. برخی دیگر با شعار از فرق سر تا ناخن پا فرنگی شدن و گروهی دیگر با نگاه ملی‌گرایی می‌خواستند بر مسائل و مشکلات فائق آیند و ایران را به رشد و شکوفایی برسانند و ... در این بین مهندس بازرگان با مرزبندی‌ای که با هریک از این دیدگاه‌ها داشت، جمع‌بندی‌اش این بود که تا جامعه و فرهنگ خود را شناسیم و تشخیص ندهیم که موانع توسعه‌ی ما کدام‌اند، هیچ‌گاه نمی‌توانیم خدمت اساسی‌ای انجام دهیم و به حل مسائل و مشکلات بپردازیم. بعد از شهریور ۲۰ که فضای سیاسی و اجتماعی باز می‌شود و احزاب و گروه‌ها شروع به فعالیت‌های گسترده و جدی می‌کنند، می‌بینیم که به موازات جریان‌های چپ و ملی که در صحنه‌ی اجتماع فعالیت می‌کردند، جریانی دیگر نیز پا به عرصه می‌گذارد که امروزه آن را "روشنفکری دینی" می‌نامیم. بازرگان به این نتیجه رسیده بود که چون در جامعه‌ی ایران با مسائل و مشکلاتی مواجهیم که ارتباطی تنگاتنگ با فرهنگ جامعه دارند، لذا برای حل آنها باید از مسیر اصلاح دینی عمل کنیم. روشنفکر کسی است که دغدغه‌های اجتماعی دارد و علاقمند است که در تحولات اجتماعی نقش داشته باشد. آن بخش از روشنفکرانی که با اصلاح دینی به تحولات اجتماعی می‌پردازند، روشنفکر دینی هستند. روشنفکر دینی واقعیتی است که حداکثر صد سال قدمت دارد. اما نواندیشی دینی قدمتی دیرین دارد و بعد از پیامبر اسلام همواره کسانی بوده‌اند که تلاش کرده‌اند با ایده‌ها و افکار نو، بینش اسلامی را نو کنند و نوآوری‌هایی هم داشته‌اند. بنابراین هر روشنفکر دینی، نواندیش دینی هم هست، اما هر نواندیشی الزاماً روشنفکر دینی نیست و ممکن است دغدغه‌ی حضور در عرصه‌ی اجتماعی را نداشته باشد (توسلی، محمد. ۱۳۹۴).

بازرگان به عنوان یک روشنفکر دینی، از همان ابتدا، علل عقب‌ماندگی جامعه‌ی ایران را در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی می‌دید. به همین مناسبت، می‌بینیم که دغدغه‌ی اصلی‌اش تا پایان عمر نیز تلاش‌های فرهنگی و اجتماعی است. اگرچه در برخی مواقع، بنابر ضرورت وارد عرصه‌ی سیاسی هم شده است. در دهه‌ی ۳۰ به تدریج و بنابر ضرورت‌هایی که بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۳۲ تشخیص می‌داده، وارد عرصه‌ی سیاسی هم می‌شوند. اما در عرصه‌ی سیاسی نیز، نگاهش اجتماعی و فرهنگی است. با استناد به آیه *إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ*؛ به این جمع‌بندی می‌رسند که تا تحول فرهنگی و اجتماعی به وجود نیآوریم، امکان تحول در سایر زمینه‌ها هم وجود ندارد. لذا برای اصلاح دینی و امکان تحولات فرهنگی و اجتماعی، دو محور کلان را مورد توجه قرار می‌دهد و فعالیت‌هایش را بنابر آنها تنظیم می‌کند. (توسلی، محمد. ۱۳۹۴).

محور اول بحث زدودن خرافات و پیرایه‌های دینی است، که آن را یک مشکل عمده می‌دید و در زندگی و آثارش می‌بینیم که در عرصه‌های مختلف، با واقع‌بینی تلاش نموده به این مقوله بپردازد. بحث "بازگشت به قرآن" را هم که مطرح کرد، در همین راستا بود. و از آنجا که در جامعه‌ی ما، روحانیت نقش کلیدی در فرهنگ و اعتقادات مردم داشته، بازرگان تلاش کرد که تعاملی تعالی‌بخش با آنها داشته باشد و به اصطلاح پنجه به روی روحانیت نکشد. در واقع بازرگان و دیگر روشنفکران دینی، با درایت تلاش کردند که به تدریج روحانیت را از پیرایه‌ها و خرافات دینی دور و با خود همراه و هم‌آهنگ کنند. اوج این تعامل هم در سال ۴۱ است. وقتی روحانیت در مقابل انجمن‌های ایالتی و ولایتی یا حق رای زنان و اصلاحات ارضی و ... موضع می‌گیرند، بازرگان و دوستانش با دیدارهای خصوصی‌ای که بعضاً با مراجع دارند یا با بیانیه‌هایی که نهضت آزادی ایران انتشار می‌دهد، به مرور توانستند نگاه روحانیت و مراجع را از مسائلی این‌چنین برگردانند و آنها را متوجه‌ی مشکل اصلی که استبداد بود، کنند. آیت‌الله خمینی هم از آن به بعد است که بحث استبداد شاه را مطرح می‌کند و تا انقلاب هم تداوم می‌یابد (توسلی، محمد. ۱۳۹۴)

اما محور دوم مقابله با فرهنگ استبدادی است. تشخیص مهندس بازرگان این بود که فرهنگ استبدادی یکی از موانع جدی توسعه‌ی کشور است و کارهای وسیعی در این زمینه انجام داده است. کارهایی مثل زمینه‌سازی برای کارهای فرهنگی و اجتماعی، تأسیس نهادهای مدنی، تولید آثاری مثل "بی‌نهایت کوچک‌ها"، "احتیاج روز"، و ... و مهمتر از همه "مدافعات" ایشان در دادگاه نظامی سال ۴۳ است. که در آنجا دو سوال طرح می‌کند: چرا گرفتار استبداد شده‌ایم؟ و چرا با استبداد مخالفیم؟ در همین زمینه تلاش‌های زیادی در مقاطع مختلف و به اشکال متعدد برای آزادی و حقوق بشر نیز انجام می‌دهند (توسلی، محمد. ۱۳۹۴).

بازرگان علت تشکیل نهضت آزادی را این گونه تجزیه و تحلیل می‌کند جبهه‌ی ملی در همه جای دنیا مجمعی از سنین، افکار و رنگ‌های مختلف می‌تواند باشد ولی برای ما و برای عده زیادی از همفکران و شاید اکثریت مردم ایران محرکی جز مبانی و معتقدات مذهبی اسلامی نمی‌توانست وجود داشته باشد، نمی‌گویم سایرین مسلمان نبودند یا مخالفت با اسلام داشتند برای آنها اسلام ایدئولوژی اجتماعی و سیاسی حساب نمی‌شد ولی برای ما مبنای فکری و محرک و موجب فعالیت اجتماعی و سیاسی بود. اتفاقاً چنین حزب یا جمعیتی در ایران تشکیل نشده بود» (بازرگان، ۱۳۵۰).

۲-۵- توجه به اثبات‌گرایی

وقتی از طرف رفقای حزب ایران برای سخنرانی دعوت شدم موضوع صحبت را در یک سخنرانی «ضرب تبادلیات و معنویات و در سخنرانی دیگر فحش و تعارف در کشور ایران قرار دادم... و در سخنرانی اول به ارائه و ایراد این مطلب بر روشنفکران و حزب سازان مملکت بود که معنویات و اخلاق صرف نظر از ضرورت و ارزش دینی یا انسانی آن را جهت ضرورت زندگی و ارزش مادی نیز بسیار قابل توجه می‌باشد و کنار گذاردن آن در مرامنامه‌های سیاسی و اصلاحی اشتباه بزرگی است در سخنرانی دیگر، انواع فحشهایی که در زبان فارسی متداول است و از امتیازات و ثروت زبان ملی ما به قیاس سایر زبانهای دنیا می‌باشد، تقسیم بندی گردیده بود. در مقابل فحش که بیشتر در طبقات پایین و عوام جامعه معمول است. تعارف و مبالغه گوئیها را که در طبقات فاضل و خواص دیده میشود نمونه آورده بودم و بالاخره اینطور نتیجه گرفته میشد که از بس بی حقیقتی و تصنع در روحیه و منطق ما وجود دارد، زبان و دل یا کلام و عقیده در نژاد ما هر کدام برای خود سیر جداگانه پیدا کرده کلمات و اصلاحات تحریف کلی یافته اند. بطوری که برای رساندن مکنونات قلبی خود مجبوریم دائماً بر تندی و سر بلندی کلام بیفزاییم و معذک تأثیر مطلوب را در مخاطب خود که عادت به شنیدن مبالغه و دروغ‌گویی پیدا کرده است، نمی‌توانیم ایجاد کنیم بنابراین باید بیش از آنچه به ظواهر و تشریفات و تشکیلات میپردازیم به حقیقت و صداقت توجه نماییم.» (بازرگان، ۱۳۵۰).

شک نیست که فلسفه یونان خدمات بزرگی به ترقی علوم و روشنائی بشر نمود، ولی پشت پا زدن به مادیات و محسوسات و کنار گذاشتن مشاهده و تجربه پیروان این طریقت را به طوری که در فصل مقدم اشاره شد از عالم تحقیق رفته رفته به وادی ابهام معقولات انداخت و علم را به صورت لفاظی توخالی درآورد و در نتیجه راه پیشرفت مسدود گردید (بازرگان؛ ۱۳۳۸). مطالب و احکام دین هر قدر با بصیرت و دقت و روی موازین علمی شناخته شود و عمل گردد البته بهتر است. ولی چون علم قهراً دچار اشتباه و نقص است و دائماً در حال اصلاح و تکمیل می‌باشد، نمی‌تواند ملاک قاطع ثابت دین باشد و دین را نباید در قالب معلومات زمان، اسیر و میخ کوب کرد (بازرگان؛ ۱۳۳۸). حقیقت ادیان که در زمان انبیاء مهجور بود، با انسان امروزی بسیار مانوس است. بشر از روز اول در راهی جز راه انبیاء پیش نرفته است و اتفاقاً دسته افراطی دوم که پیشرو آنها مادیون علمی می‌باشند در جاده‌ای افتاده‌اند که سر منزل آنها خدا و آخرت و دین است. شاید این‌ها به درک حقیقت مبدأ و معاد نزدیک‌تر باشند تا بسیاری از مقدسین خرافی مسلک. آری بشر در سیر تکاملی خود راهی جز راه انبیاء نیموده است و روز به روز به مقصد آنها نزدیک می‌شود. اما خواهید دید فاصله به قدری زیاد است و انبیاء آن قدر جلوتر از مردم و بزرگترین نوانگ دنیا رفته‌اند که بشریت سالهای سال باید رنج ببیند و پیش برود تا رشد کافی برای درک صحیح معانی و اجرای درست مقاصد آنها را احراز نماید (بازرگان، ۱۳۷۹).

اتخاذ طریقه مشاهده و تجربه یعنی توجه به طبیعت و استوار ساختن استدلالهای نظری بر محسوسات تجربی از امتیازات خاصه قرآن است که ده قرن پیش از بیکن و دکارت به سبک ابراهیم این طریقه را تداول نموده، ابدأ تبعیت از روش فلسفی حکمای یونان نکرده و وارد مباحث خیالی لفظی نشده است. قرآن تقریباً در تمام آیات شاهد از آثار طبیعت می‌آورد و مردم را متوجه به گردش زمین و آسمان و وادار به تفکر در توالی شب و روز، مطالعه ورزش باد، تشکیل ابر، ریزش باران و... می‌نماید (بازرگان، ۱۳۷۹). با کشف قوانین بقای ماده و بقای انرژی، یعنی ابدی بودن عالم اولین مانع سر راه قیامت با اصل ابدیت و بقا که با ظواهر فنا شونده دنیا بسیار متباین است به دست بشر برداشته شده است (بازرگان، 1336).

در میان آثار بازرگان نمونه‌های فراوانی وجود دارد که او در آنها تلاش دارد آموزه‌های دینی را با یافته‌های علم جدید منطبق نشان دهد. یک نمونه کامل از این راهکار را می‌توان در عشق و پرستش یا ترمودینامیک انسان او مشاهده کرد که در آن تلاش می‌کند مفاهیم اخلاقی و دینی را با فرمول‌های ترمودینامیک توجیه کند. او در این کتاب، همانطور که از نامش پیداست، کوشیده

۳- نتیجه گیری

تردیدی نیست که پیشینه خانوادگی، پیشینه تحصیلی، تجربه زیستی و تطبیق گرایی تئوری و عملی در رهیافت اثبات‌گرایی مذهبی در نظام فکری بنیانگذار نهضت آزادی تاثیر گذاشت. زمینه خانوادگی و وجود جلسات مذهبی و تبلیغی در خانه پدری و انتشار مجله بلاغ توسط پدرش؛ حضور در مدرسه جدیدالتأسیس از نوع اروپایی آن در نزد ابوالحسن فروغی و آموختن علوم طبیعی و ریاضی و آشنا شدن با تعلیمات و علمی که در غرب تدریس می‌شد؛ ادامه تحصیل در رشته ترمودینامیک که شاخه‌ای از علم فیزیک است و مسائل شیمی و مهندسی در آن مطالعه می‌شود؛ هفت سال اقامت در فرانسه علاوه بر یادگیری علوم جدید، آشنایی با افکار سیاسی احزاب فرانسه و چگونگی تشکیلات آنها و حضور در جلسات عمومی احزاب جمهوریخواه و ره آورد سفر و تحصیل که خود بیان می‌دارد ۱- معلومات مهندسی. ۲- اعتقاد و علاقه فزون یافته به اسلام اصیل، اجتماعی زنده و زنده کننده. ۳- احساس این واقعیت بزرگ که سازنده و صاحب تمدن و سروری ممالک اروپا یک شخص و یک مقام نبوده تمام افراد در آن سهیم‌اند و تمام افراد از این جهت سهیمند و قبول زحمات و خدمات را می‌نمایند که می‌بینند دارای ارزش و احترام و آزادی هستند. ۴- کشف این راز بزرگ که زندگی اروپایی و ضامن بقاء و پیروزی ملت‌ها در شکل و نظام اجتماعی است نه انفرادی و شخصی اجتماع و اتحاد تأمین نمی‌شود مگر آنکه کمال مطلوب‌های معنوی محرک مشترک افراد بوده و دوستی آنها را به هم نزدیک کند و درستی به آنها ارتباط و اعتماد ببخشد، تا آنکه مجموعه متحرک مستحکم و زاینده گردد (بازرگان، ۱۳۵۰). پس از بازگشت به ایران در سمت دانشیاری در دانشکده فنی دانشگاه تهران به تدریس و تربیت مهندسين جوان پرداخت، دو بار به ریاست دانشکده فنی انتخاب شد. به فعالیتها اجتماعی و سیاسی روی آورد در چند گروه و سازمان از جمله کانون اسلام انجمن اسلامی دانشجویان اتحادیه، مهندسين حزب ایران و جبهه ملی فعال شد؛ کتب و مقالات متعددی به چاپ رساند؛ معاون وزارت فرهنگ در زمان مصدق شد و تا پیروزی انقلاب اسلامی و بعد از آن در صحنه سیاسی حضور داشت. بازرگان به این نتیجه رسیده بود که چون در جامعه‌ی ایران با مسائل و مشکلاتی مواجه هستیم که ارتباطی تنگاتنگ با فرهنگ جامعه دارند، لذا برای حل آنها باید از مسیر اصلاح دینی عمل کنیم و توجه به تبیین علمی و اثبات‌گرایی پدیده یکی از رهیافت ایدئولوژیکی در ایشان بود.

منابع

۱. بازرگان، مهدی؛ "راه طی شده"؛ شرکت سهامی انتشار؛ ۱۳۳۸
۲. بازرگان، مهدی "عشق و پرستش"؛ کانون نشر پژوهشهای اسلامی؛ ۱۳۳۶
۳. بازرگان، مهدی؛ "مدافعات"؛ انتشارات خلق؛ ۱۳۵۰
۴. بازرگان، مهدی؛ "مجموعه آثار راه طی شده"؛ انتشارات، قلم؛ ۱۳۷۹
۵. برزین، سعید؛ "زندگینامه سیاسی مهندس مهدی بازرگان"؛ نشر مرکز؛ ۱۳۷۴
۶. توسلی، محمد؛ "بازرگان را ستایش می‌کنیم ولی پرسش‌هایی انتقادی نیز از او لازم داریم". مجله پایتخت کهن، شماره ۵۹ چاپ دیماه ۱۳۹۴
۷. توسلی، غلامعباس. "دین و سیاست از دیدگاه مهندس بازرگان" ماهنامه کیان. سال چهارم، شماره ۲۳، ۱۳۷۳
۸. جمال زاده، ناصر؛ چیت فروش، سجاد "بازخوانی رویکرد پوزیتیویستی در اندیشه سیاسی مهندس بازرگان"، مجله رهیافت انقلاب اسلامی بهار، شماره ۱۸؛ ۱۳۹۱
۹. زاهدی، محمدصادق؛ ثمره هاشمی، سید احمد؛ "رابطه علم و دین در آرای مرتضی مطهری و مهدی بازرگان" پژوهش‌های علم و دین، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۲
۱۰. سایت پژوهش، برگرفته از مقاله «پوزیتیویسم»، تاریخ بازیابی ۱۳۹۶
۱۱. سایت فرادرس "ترمودینامیک چیست"؛ ۱۴۰۳
۱۲. سایت وی کی پدیا "اوگوست کنت". ۱۴۰۳
۱۳. سروش، عبدالکریم. "آن که به نام بازرگان بود نه به صفت" ماهنامه کیان. سال چهارم، شماره ۲۳، ۱۳۷۳
۱۴. سعیدی، مهدی "دین‌شناسی بازرگان". سایت بصیرت، ۱۳۹۵
۱۵. هرسیج، حسین. روحانی، حسین "تجزیه و تحلیل گفتمان علم‌گرایانه مهندس بازرگان" پژوهش نامه علوم سیاسی شماره هفتم. ۱۳۹۱